

<http://zorya.poltava.ua/vid-serii-knig-reabilitovani-istoriieju-dobagatotomnoi-regionalnoi-enciklopedii-poltavika/>(дата звернення: 06.11.2019).

6. Центр краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька. URL: <http://tronkocentr.karazin.ua/pro-nas/>(дата звернення: 06.11.2019).

*Криськов Андрій Анатолійович, доктор історичних наук,
доцент, завідувач кафедри Тернопільського національного технічного
університету імені Івана Пулюя*

РЕФОРМА 30 ЛИПНЯ 1863 РОКУ В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ВЕКТОР НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В РЕГІОНІ

Земельна реформа, започаткована 30 липня 1863 р., є порівняно мало вивченою, оскільки стосувалася вона чітко визначених регіонів колишньої Російської імперії. Проведена з політичних міркувань, вона виявилася значно радикальнішою, а її вплив на соціально-економічний і, опосередковано, на політичний розвиток колишніх губерній Правобережної України, потребує оцінки у розрізі регіональної політики російського самодержавства.

Визначальне місце в еволюції відносин землеволодіння в українських губерніях колишньої Російської імперії займає реформа 19 лютого 1861 р. Вона виходила з утопічних припущень і базувалася на нездійсненному розрахунку перетворити масу селянства у самодостатніх виробників, які, тим не менш, стояли би перед необхідністю віддавати частину своїх матеріальних і трудових ресурсів державі і поміщикам. Законодавчі акти, покликані регулювати аграрне реформування при переході від феодальної до капіталістичної системи суспільних відносин, не привели до чіткого розмежування поміщицької і селянської землі. Реформа не передбачала обов'язкового і негайного наділення селянства землею у власність. Законодавство лише надало таку можливість, але поставило процес наділення землею та звільнення від зобов'язаних відносин у залежність від добровільних угод, тобто не зробило його для селянства питанням правового регулювання.

Січневе польське повстання 1863 р., яке в губерніях Правобережної України так і не набуло розмаху, стало приводом для перегляду основ реформування поземельних відносин у краї з метою створення в особі селянства лояльної до влади опори в її протистоянні з місцевим польським дворянством. Адже польські землевласники

обіцяли селянам в разі перемоги повстання вічне право власності на землю, а безземельним гарантували по 1,5 дес. [3, с.130].

Вже указом Олександра II від 1 березня 1863 р. тимчасово-зобов'язаний стан передбачалося ліквідувати до 1 травня 1863 р. в білоруських та литовських губерніях [4]. Головний комітет з влаштування селянського стану 25 липня 1863 р. одногосно вирішив поширити на Київську, Волинську і Подільську губернії дію указу від 1 березня 1863 р. з наступними змінами: 1) у північно-західних губерніях селяни переводилися на оброк, зменшений на 20%; в губерніях же Правобережної України селян переводили відразу на зменшені, у порівнянні з оброком, платежі; 2) всі угоди, затверджені Головною викупною установою, а також губернськими у селянських справах присутствіями, якщо їх визнає правильними Головна викупна установа, залишалися правомочними. 30 липня 1863 р. це рішення було затверджене Олександром II [5]. Стан обов'язкових відносин скасовувався з 1 вересня 1863 р., селяни оголошувалися селянами-власниками і замість відробітку повинностей на користь поміщика зобов'язувалися сплачувати в казну викупні платежі за надільні землі.

Перетворення уставних грамот у викупні акти мало здійснюватися мировими посередниками. Їхнім з'їздам ставилося завдання перевірки правильності складання уставних грамот з правом виправлення невірних складених грамот як стосовно розміру наділу, так і стосовно суми викупних платежів. Щойно мирові з'їзди приступили до перевірки уставних грамот та перетворенню їх у викупні акти, до них стали надходити скарги на невідповідність викупних платежів вартості землі. Так, у листі Ямпільського повітового з'їзду мирових посередників йшлося про те, що невідповідність між доходністю наділу і викупними платежами, навіть після пониження їх на 20%, змушує селян відмовлятися від додаткового наділу у різних повітах Подільської губернії [7, арк.8-9, 22-25, 28-29]. У Волинській губернії селяни теж відмовлялися від додаткового наділу, оскільки «селянин швидше заорендує за дешеву плату землю в поміщика, ніж погодиться платити за додатковий наділ» [7, арк. 437]. Необхідно зазначити, що уряд зреагував на це дуже швидко: вже 3 вересня 1864 р. було видано закон, який дозволив селянам «при відмові викупити весь інвентарний наділ» викупляти «ту кількість землі, яка перебувала у дійсному користуванні селян при виданні Положень 19 лютого з наданням їм права на викуп залишкової частини інвентарного наділу протягом 9 років» [6, с.873]. Таким чином, певна частина землі залишалася на дев'ять років виведеною з господарського обігу, оскільки власник її не був чітко визначений.

Про необхідність зниження викупних платежів, але вже з метою послаблення позицій польського землеволодіння, писав і Київський військовий губернатор у листі до Генерал-губернатора М. Анненкова від 24 березня 1864 р. Пропонуючи понизити викупні платежі він, зокрема, констатував, що в сусідніх Чернігівській, Полтавській і Херсонській губерніях хоча й існує тимчасово зобов'язаний стан, але повинності значно нижчі встановлених для місцевих селян. Ця обставина, особливо за існуючих політичних умов краю, може мати шкідливий вплив на селян, «які допомагали уряду в придушенні польського повстання з більшою відданістю і самопожертвою, ніж селяни Мінської губернії і особливо Царства Польського. За статистикою число російських поміщиків поступово зменшується в міру віддалення від Дніпра на захід. В Київській губернії співвідношення російських і польських землевласників становить 1:6... У Волинській і Подільській губерніях це співвідношення 1:11. Отже, ...зменшення викупних платежів... буде впливати переважно на польських поміщиків» [7, арк. 5-6]. Головний комітет з влаштування селянського стану виніс рішення, яке надавало право губернським у селянських справах присутствіям при затвердженні викупних актів знижувати викупні платежі у розмірі до 15%. Якщо ж необхідно було знижувати викупні платежі більше, ніж на 15%, то губернські у селянських справах присутствія зобов'язувалися отримувати спеціальний дозвіл Київської тимчасової комісії, яка у виключних випадках мала право допускати зниження платежів на більший відсоток. Одночасно з цим викупні угоди, розглянуті губернськими у селянських справах присутствіями до 30 липня 1863 р. і не затверджені Головною викупною установою, призупинялися і підлягали перегляду. У випадку поступлення заяв селян про обтяжливість викупних платежів по затвердженим і приведеним у виконання угодам, Київській тимчасовій комісії надавалося право клопотатися перед міністром внутрішніх справ про внесення справи на перегляд до Головного комітету з влаштування селянського стану [2, с.226].

Перегляду в бік зменшення розміру повинностей сприяло те, що новим генерал-губернатором став рішучий прибічник якнайшвидшого виведення селянства з-під впливу польських поміщиків О. Безак, який поставив питання, пов'язані із зменшенням для селян викупних платежів за землю під особистий контроль [8, с.3]. Мирові посередники на місцях часто понижували розмір селянських повинностей більше, ніж це передбачалося законодавством. За даними Д. Ріхтера відсоток пониження повинностей складав: по Київській губернії – 41, по

Волинській – 58 і по Подільській – 45 [2, с.229]. За іншими даними – відповідно на 38,1%, 60,7% і 45,3% [9, с.113].

Необхідно зазначити, що реформа дещо поліпшила становище селянства. Так, за офіційними даними, суттєво зросла загальна площа селянського надільного землекористування. За даними Д. Ріхтера, який проаналізував 7639 викупних угод із загальної кількості 7994, площа земельних угідь у селян регіону зросла на 18% (з 3396535 дес. до 4016604 дес.). Суттєво різнилася і сума викупних платежів. Ті селяни, які приступили до викупу до 30 липня 1863 р., сплачували за десятину більше на 32-59%, ніж ті, яких було переведено на викуп після цієї дати [1, с.196-197].

Отже, Січневе 1863 р. повстання поляків виступило каталізатором радикалізації реформування земельних відносин. Урядові кола імперії вдало скористалися цим для послаблення економічної могутності польського поміщицтва. Іншою стороною проведення реформи стало формування в очах українського селянства регіону позитивного образу російської влади та консервація певних елементів феодалізму в аграрній сфері.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ежегодник Министерства финансов. Выпуск XXI. – СПб.: типография В. Киршбаума, 1894. – 544 с.
2. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России / П.А. Зайончковский. – М.: Наука, 1960. – 366 с.
3. Олійник І.В. Поміщики і селяни в аграрних відносинах на Правобережній Україні (1861-1914 рр.) / І.В. Олійник // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т.12. – С. 129-138.
4. Полное собрание законов Российской империи. Собрание II. (Далі – ПСЗ-II). – Т.38, отд. I, 1863. - №39337. – С.196-198.
5. ПСЗ-II. – Т.38, отд. I, 1863. - №39928. – С.870-871.
6. ПСЗ-II. – Т.39, отд. I, 1864. - №41251. – С.872-873.
7. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф.442, оп.303, спр. 122, част. 1, 583 арк.
8. Шандра В. Адміністративно-законодавчі заходи російського уряду для прискорення інтеграції Правобережної України у складі Російської імперії (60-ті роки XIX ст.) / В. Шандра // Історія України. – 1999. – №38. – С.3-4.
9. Шаховской Д.И. Выкупные платежи / Д.И. Шаховской // Великая реформа: Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. – Т. VI. – М.: издание товарищества И.Д. Сытина, 1911. – С.104-136.